

ЗМІСТ

Передмова. Філософічність як домінанта сучасної української поезії	4
Вступ	7
Розділ 1. Характерні особливості вияву філософічності в сучасній українській поезії	19
1.1. Грані дивосвіту (проблема людини)	20
1.2. За небом нове починається небо (проблема простору)	36
1.3. Що знаєш ти про час?.. (Проблема часу)	51
Розділ 2. Художні засоби втілення філософічності	71
Висновки	119
Список літератури	124

ПЕРЕДМОВА

Філософічність як домінанта сучасної української поезії

Питання філософічності української поезії, як і особливості вивчення цієї проблеми, на всіх етапах розвитку вітчизняного письменства мають свою специфіку. Як і будь-яка словесність поневоленого підколоніального народу, коли всякий прояв національної самосвідомості сприймався за націоналізм з негативним відтінком, українська література вимушена була йти по звивистому і тернистому шляху, тобто щораз маневрувати. Іноді вона рятувала себе у суто фольклорному вигляді. Такий болісний закон самозбереження.

Ще складніша ситуація була з професійною національною філософією. Як форма суспільної свідомості вона на певних етапах розвитку практично припиняла своє існування (опісля навали татаро-монголів, в епоху Руїни, насамкінець XVIII століття, в часи радянського тоталітаризму, коли комуністична псевдофілософія виправдовувала і обслуговувала фальшиві доктрини поневолення і регресу).

Рациональна за своєю природою, як і професійна філософія, оперта на найзагальніші прояви об'єктивної реальності та її проблеми – людини, часу і простору, Всесвіту, життя і смерті, долі народу та людства і т.д. – філософська лірика, зрозуміло, створювала художній образ драматичного поступу України на всіх етапах національної історії.

Тяглість естетично опосередкованої естафети волелюбного народу – основна духовна домінанта української філософської лірики. Іноді таке було високим підтекстом цього жанру поезії.

Що саме така лірика здавна розвинулася і утвердилася в Україні як доконаний факт, здається, ніхто ніколи не заперечував

– як серед професійних літературознавців (віршознавців), так і серед аматорів красивого письменства.

Однак генеза і еволюція філософічності та особливості її втілення в художніх образах надто довго залишалися недослідженою сферою. І це тим прикріше, що блискучі зразки філософської лірики подибувалися як у класиків, так і в сучасних майстрів української поезії, про що і йдеться в цьому посібнику. Саме ж дослідження проблем філософічності поезії дуже довго носило в Україні вибірковий, спорадичний і навіть емпіричний характер, торкаючись творчості хіба що окремих майстрів.

Певним кроком в осмисленні такої літературознавчої проблеми можна вважати вихід у 1986 році монографії Миколи Бондаря «Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів», однак її параметри розвивалися головню навколо медитації.

З початку 1980 років витокі філософічності, її генезу та еволюцію і поетику досліджує автор цього посібника.

Відтак можу констатувати, що захищена мною в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка в другій половині 80-х років ХХ століття кандидатська дисертація про розвиток філософських мотивів у творчості поетів-шістдесятників та постшістдесятників, стала теж кроком до осягнення складної і маловивченої проблеми. Зрозуміло, моя робота теж не була бездоганною.

Кількома роками пізніше захищає докторську дисертацію в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка АН України з проблем філософічності української поезії сумлінний літературознавець Елеонора Соловей-Гончарик, а її монографія «Українська філософська лірика» вже витримала двоє видань у столичному видавництві «Юніверс» (1999, 2000). На сторінках своєї виваженої роботи авторитетна дослідниця часом згоджується з моїми сентенціями і дефініціями, іноді полемізує зі мною, – в кожному разі, мені імпонує характер її дискурсу, бо він науковий. Зокрема, виваженим є її твердження, що «...основу і суть філософської лірики становить всезагальне, родове, субстанційне, втілене в ліричному образі-переживанні, який, проте, у «заданому для філософської лірики масштабі антропокосмічної світобудови набуває і нових своєрідних рис» [92, с. 14–15].

У 1993 році Володимир Мовчанюк видає монографію «Медитативна лірика Т.Г. Шевченка», в якій огранює певні засадничі проблеми. Так, про вірш «Три літа» В.П. Мовчанюк пише: «...голове в ньому – філософські проблеми: «людина і час», «поет і

епоха». Це драматична лірико-філософська медитація, об'єкт роздумів якої – людина в її часовому бутті» [61, 53].

Питання філософічності іноді порушували в статтях й інші дослідники. Своїми зусиллями нам із згаданими вище авторами, на мій погляд, вдалося не тільки переструктурувати наукову думку про українську поезію як про щось рядове, а, більше того, виокремити в ній цікаву естетично сформовану даність, якою і є насправді філософська лірика.

Зміст навчального посібника «Поезія концептуальної думки» хоч і опирається на матеріали мого дисертаційного дослідження, все ж не повторює його. Певною мірою, це нова робота, збагачена свіжими текстами, з новими лініями та висновками, більшість її сторінок заново переписана і зредагована в напрямку певного орієнтиру на докладність і доступний стиль. Текстово і цитатно навчальний посібник наближений до сучасності. Між іншим, мої напрацювання часто використовують студенти Сумського педагогічного університету та інших вищих навчальних закладів при написанні курсових і дипломних робіт, укладенні рефератів для спецсемінірів, а я, у свою чергу, як доцент, – під час читання спецкурсів про сучасну поезію в Сумському державному педагогічному університеті ім. А.С. Макаренка та його філіалах і в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка.

У навчальному посібнику на конкретних прикладах проаналізовані як найрізноманітніші вияви філософічності, так і особливості поетики сучасної української філософської лірики. Так само визначені напрями подальшої еволюції складної системи, знайдені пошукові паралелі художніх засобів різних майстрів, що вже засвоїли винятково цікавий жанр.

Цей комплекс проблем у такому обсязі у вітчизняному літературознавстві досліджується не часто, отож він явно належить до особливо важливих. Крім того, фронтальне вивчення філософічності української поезії підводить нас до розв'язання чи не найскладнішої проблеми сучасного віршознавства, яку слід окреслити так: «Біном: філософська лірика – сугестивна лірика». Адже ці речі, по суті, виходять з одного феноменологічного джерела, однак протилежні за характером. Але то вже інша тема.

Автор

ВСТУП

Наша епоха – це відтинок історії людства, який і в майбутньому буде привертати до себе увагу цілих поколінь філософів, соціологів. Техніцизм у нас став повсякденним явищем. Уже не дивно, коли людина зіставляє прожите з космічними швидкостями і масштабами.

Природно, глибокий аналіз щонайрізноманітніших явищ літературного процесу на сучасному етапі може вияскравити не лише найхарактерніші його тенденції, але й перспективи подальшого розвитку. Заглиблення в проблеми розвою української літератури останніх трьох-чотирьох десятиріч наочно підтверджує, що вся її багатожанровість і багатоплановість була співмірна бурхливому поступальному розвитку вельми строкатої епохи. Про поступ сучасної української літератури можна сказати, що вона прагне не відставати від усіх ланок розвитку суспільства, але, безумовно, у неї ще неоплатний борг перед багатьма проблемами нашого часу.

Отже, при глибокому і багатоплановому вивченні літератури треба враховувати не лише широкі горизонти її розвитку, а водночас і окремі жанри чи навіть піджанри, окремі її вузькі галузі. Адже увага до названих проблем може допомогти з'ясувати закономірності і проблем ширших.

Природно, цей розвиток відбувався як художнє утвердження тих найблагородніших ідеалів сучасності, за які боролися сили прогресу. Адже для кожного справжнього поета стало законом жити інтересами народу, ділити з ним радість і горе, утверджувати правду життя.

Від початку шістдесятих років в усій тогочасній світовій поезії, і в українській зокрема, відбувається процес посилення філософічності: цими рисами наповнюються і публіцистичний пафос, і пейзажна пастель, й інтимна сповідь.

Явища ці в українській поезії і дотепер проходять особливо активно, бо вона завжди була авангардом нашої літератури. Ця традиція, очевидно, зберігатиметься і в майбутньому.

Нині параметри українського поетичного слова воїстину всеосяжні – і аналіз їх, природно, підводить до розв'язання кількох естетично важливих проблем. І чи не найперша з них – проблема філософічності сучасної української поезії, а відтак і вся множинність образно-стильових пошуків, яку вона зумовлює. Техніцизм суспільного життя робить своє. Інформація лине з усіх кінців і по різних каналах – і часом на людину діє просто стомлююче. У побуті повсякчас переважає раціо над емоціо. У той же час емоціо не втрачає своєї біологічної первинності.

Зрештою, світ розривають соціальні та національні суперечності, в його руках страшна термоядерна зброя, здатна знищити всю світову цивілізацію і біосферу. Ще ніколи невідворотність людської смерті так близько не дотикалася до ідеї загибелі всіх матеріальних і духовних надбань. Природа людська загалом життєствердна – і вона не змириться з тим, щоб попіл став запереченням незрівнянної гармонії земного буття.

Природно, за таких умов поезія стає наскрізь філософічною, і під впливом філософічності сама образність набуває нової структури і характеру. Ще Іван Франко у відомому трактаті «Із секретів поетичної творчості» вказував: «Чи можна говорити про якусь спеціальну поетичну асоціацію ідей? Признатися, я досі не стрічав спеціального досліджу про сю тему, навіть не тямлю, чи котрий естетик сформулював це питання. А тим часом мені здається, що се питання вельми важне і вдячне, а в його розв'язці лежить ключ до розуміння маси індивідуальних прикмет різних поетів, різних шкіл і стилів поетичних, про котрі досі наговорено так багато шумних та неясних фраз» [106, 65].

Ці слова залишаються актуальними і по сьогодні, оскільки досі немає єдиного визначення філософської лірики як такої, про що піде мова далі. До того ж, аналіз української поезії 60–90 років ХХ ст. схиляє до думки, що філософічність стає значною мобілізуючою і спрямовуючою силою. Це, безумовно, позначилося не лише на самому характерові асоціативності і

сугестії в українській ліриці. Це стало суттю лірики як такої, сформувало її широке тематичне розгалуження.

У цей час в українській як підрадянській, так і діаспорній поезії поступово відбувався природний процес зміни поколінь. Зачинателі її і майстри другого покоління передали своїй зміні самі філософську естафету. Бо ж хіба не філософськи значимими творами ознаменованій відхід у вічність найстаріших майстрів: Павла Тичини (симфонія «Сковорода»), Максима Рильського («Голосіївська осінь», «Зимові записи», «Іскри вогню великого», коротше, весь феномен його «третього цвітіння»), Андрія Малишка («Серпень душі моєї»), Миколи Бажана («Нічні концерти»), Василя Мисика («Планета»), Леоніда Первомайського («Сузір'я Ліри»).

Тим часом поети молодшої генерації почали свої творчі біографії так само творами присутньо філософськими: «Ніж у Сонці» Івана Драча, «Мандрівки серця» Ліни Костенко, «Атомні прелюди» Миколи Вінграновського, «Двадцятий вал» Бориса Олійника, «Земне тяжіння» Василя Симоненка.

Філософічність в українській поезії цього періоду дуже заземлена, часом вона рідниться із зразками фольклорної поетичної мудрості. Крім того, ця філософічність пройнята активним неспокоєм, ліричний герой більшості віршів і поем почував себе водночас спадкоємцем традицій тих, хто закладав підвалини національно-визвольних змагань і боровся проти гітлерівців, а тепер усвідомлює свою відповідальність за долю людства перед загрозою ядерної катастрофи.

Філософічність має щонайширші тематичні, ідейні, формальні і образно-стильові вияви. Врешті, вона присутня, зримо чи підтекстом, у будь-якому справжньому мистецькому пошукові, у будь-якому творчому починанні, оскільки вона є наслідком глибинних суперечностей творця естетичних цінностей, способом його погляду на предмет зображення.

Поезія за своєю природою покликана давати нове і незжите, покликана повсякденно відкривати світ, і природа цього відкриття художньо тенденційна. Це, передусім, сутність громадянської позиції митця: тут віднаходить він загальнолюдське й глибоко особисте відчуття добра, високе усвідомлення краси навколишнього світу. Ця спрямованість загальноприйнятна сьогодні практично для всієї багатонаціональної поезії європейських і пострадянських народів. Бо певна символічність

філософських і естетичних принципів, посилена увага до людини як єдиного вершителя долі всієї планети проступає у крацях її здобутках, зокрема, в поемах литовця Е. Межелайтиса, латиша О. Вацїтиса, українців І. Драча і М. Вінграновського, поляка Т. Ружеви́ча, словака М. Валека.

Широкі поетичні полотна і твори менших жанрів різною мірою стверджують щонайглибші принципи філософічності. Оглядаючи українську поезію останніх десятиріч ХХ ст., особливо вершинні її набутки, приміром, М. Ільницький стверджував стосовно роману у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай», що «легенда про українську піснетворку послужила поетесі матеріалом для втілення вічної актуальної філософської проблеми про єдність етичних та естетичних засад художньої творчості» [Рад. літ. – 1983. – № 4. – С. 18]. Тут доречно доповнити відомого літературознавця і критика ось як: поетеса сама по-філософському запрограмувала художнє втілення цього образу, знайшла актуальність його акцентів у сьогоденні, унікала віртуальності і схематизму.

У цьому плані кожен більш чи менш значний поетичний твір можна розглядати з точки зору наявності в ньому питомої ваги філософічності. Але одна річ – розглядати і знаходити, та зовсім інша – відкривати певні образно-стильові структури, давати їм глибокий аналіз, простежувати під цим кутом зору основні тенденції і напрямки розвитку сучасної української поезії.

Дослідження сутності філософічності в цьому посібнику ведеться з погляду високої громадянської ролі справжньої поезії, її великого суспільного призначення. Але в кожному разі поезія залишається передусім самовиразом певного індивіда. Власне кажучи, це образна філософія окремої поетично обдарованої індивідуальності. А індивід, звичайно, істота є суспільна.

Громадянськість завжди була і залишається досі домінантою української поезії. В останні десятиліття ми стаємо свідками органічного збагачення її ще й філософічності. Це відповідає розвитку суспільства на даному етапі. А такий розвиток, звичайно, прискорює пошуки найновіших засобів виразності в літературі і в мистецтві, розширює їх жанрові і тематичні межі. Поезія досліджує щонайширші сфери громадського і особистого.

Приміром, як поводять себе сьогодні наші почуття? Чи не змаліли вони, не здрібніли? Хіба відійшло на другий план кохання разом із сумовитими замками і монотонними трьохкінками, що так схилилися на інтим?

А ось ця природа, яка мешканцеві сучасного міста явлена кущем троянд і підстриженим газончиком, а будівельник нікому не потрібному тепер БАМу мав щастя милуватися ще й віковичними соснами. Невже й це все може зникнути назавжди?.. Але ж ні. Ще К.Е. Ціолковський мріяв про обселення людиною навколосонячного, нехай поки що мертвого простору. Реальність осягнути неосяжне, освоїти неосвоєне – це теж вислід бурхливого науково-технічного прогресу, який силою абстрактних доводів і математичних висновків звужує світ до цілком уявних меж.

Безперечно, переплетення різних мотивів під кутом зору пріоритету мислі – явище, загалом багатозначне і відрadne, однак його вивчення мусить іти в багатьох напрямках. Проблема ця, звичайно, ускладнюється тим, що життя повсякчас підтверджує відому тезу В.Г. Белінського: нова дійсність породжує нові форми мистецтва. В поезії, одному з найтонших мистецтв слова, ці явища проявляються ще своєрідніше.

М.Г. Чернишевський у відомому трактаті «Естетичні відношення мистецтва до дійсності» відзначав: «Багато говорять про «закінченість», «індивідуальність», «живі визначеності» обличчя і характерів, зображених великими поетами. Та разом з тим говорять нам, що «це, однак, не окремі обличчя, а загальні типи, після такої фрази було б зайвим доводити, що найповнішим, найкращим чином змальоване обличчя залишається в поетичному творі тільки загальним...» [111, 92]. Але ж дослідження ведеться конкретизовано, тому загальне може бути лише підставою для окремих умовиводів, і тільки підставою, бо ситуація з проблемою філософічності в сучасній поезії дуже складна.

Давайте поглянемо на речі пильніше. Не треба доводити, що теперішній етап розвитку світової літератури позначений активізацією в ній гуманістичних тенденцій, зміцненням зв'язків історичної реальності і перспективи.

Якщо розглядати під таким кутом зору весь шлях розвитку української літератури ХХ століття, неминуче прийде до певної конкретизації вивчення її окремих періодів і аспектів. У цьому навчальному посібнику подається синтезований аналіз філософічності української поезії 60–90-х років ХХ століття як закономірність подальшого розвитку літератури в епоху НТР.

Саме така проблема обумовлена рядом факторів: по-перше, характер і перспективи розвитку філософської поезії в Україні стосовно цього періоду, позначеного значними естетичними

здобутками, ще не досліджувалися в синхронному й діяхронному зрізах; по-друге, незважаючи на посилений інтерес до неї, філософська лірика як жанр до цього часу залишається явищем, дослідженим однобоко і висновки цих досліджень носять часом суперечливий (аж до полярних суджень) характер; по-третє, у більш широкому контексті, включаючи й сусідні літератури, дослідження філософської лірики, літературознавчі студії її в Україні протягом усієї історії вивчення цього питання мали переважно епізодичний характер, торкалися якогось одного аспекту проблеми. А матеріал для цього є великий. Зразки філософської лірики є в Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Олександра Олеся, Богдана-Ігоря Антонича, Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана, Леоніда Первомайського, Василя Мисика, Ігоря Муратова, Івана Драча, Дмитра Павличка, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника, Павла Мовчана та багатьох інших майстрів минулого і сучасності.

Справа ускладнюється й тим, що до цього часу в літературознавстві немає єдиної думки щодо характеру вияву філософічності та філософського мотиву. Автор на підставі власних досліджень прийшов до висновку, що поняття «філософський мотив» ідентичне поняттю «філософічність», оскільки філософічність – явище завжди мотивоване.

Першим в Україні діткнувся питання філософічності Павло Филипович. У книзі «Жизнь и творчество Е.А. Баратынского», виданій у Києві в 1917 році, порушено проблему філософічності (хоча і не названо як таку) цього майстра російської поезії XIX століття.

П. Филипович стверджує: «Він зображує не стільки свої печалі і радості, скільки причини цих станів духу: очі його звернуті до вищого світу, а розум прагне схопити, аналізувати складні і суперечливі явища дійсності» [105, 192]. І Павло Филипович приходять до висновку, що «Баратинський є поетом-мислителем, який продумав своє відношення до світу, життя, поезії» [105, 194].

Відтоді аж до 1960 років це питання окремо не досліджується. Однак в Росії до нього спорадично звертаються окремі літературознавці, наприклад, В. Орлов. У праці «Поети-любомудри», опублікованій у журналі «Литературная учёба» ще у 1940 році, досліджуючи творчість Д.В. Веневітінова, С.П. Шевирьова, О.С. Хом'якова, він знаходить «досвід створення теоретично усвідомленої філософської поезії, тобто поезії, пройнятої думкою на

основі єдиного і цілісного філософсько-естетичного світобачення» [70, 83]. Конкретно в творчості Д.В. Веневітінова він помітив «образ юного поета-філософа» [70, 85]. Про цих трьох поетів уже в 1960 роках Лідія Гінзбург пише як про таких, яким «належало заново знайти відношення між поезією і філософською думкою» [20, 45]. Пошуки нових методів у російській ліриці 20–30-х років ХІХ століття, на її думку, «визначаються поняттям поезія думки» [20, 45]. У 1960 році в праці «Філософські поеми Івана Франка» [31, 11] цього питання торкнувся Арсен Каспрук.

Істотним обмеженням цих досліджень є те, що всі вони оперують творчістю майстрів минулого. Поза полем дослідження надовго залишалася сучасна філософська поезія, хоча тенденції її розвитку і напрями пошуків давали величезний матеріал для висновків і узагальнень. Крім того, сама суть філософічності надовго залишалася туманною дефініцією.

У другій половині 1960 років до цієї проблеми звертаються О. Михайлов, Н. Мазепа, Г. Тукалова, В. Кульчицький та інші дослідники. Так О. Михайлов у книзі «Лирика сердца и разума» (М.: Сов. писатель, 1965) прагне всюди в поезії знайти «філософський роздум» [59, 192].

Наталія Мазепа виключно ототожнює поняття «філософська поезія» «інтелектуальна поезія» і «поезія думки» [54, 47]. У праці «Поэзия мысли» (К.: Наук. думка, 1968), розглядаючи творчість М. Рильського, М. Асеева, М. Заболоцького, Е. Межелайтіса, К. Каладзе, В. Луговського, П. Антокольського, вона стає на шлях дослідницького емпіризму, після її роботи з філософічністю не стає ясніше. Вважаючи творчість названих вище поетів наскрізь філософською, вона ладна зарахувати до філософської поезії будь-який вірш, де згадується час, простір, природа і т.д. На цій підставі вона розглядає як філософський вірш М. Рильського «Краса», який закінчується строфою:

Вантажні захлинулися машини;
Не вечір ще, та день мов пригаса;
У мряці тоне гелгання гусине...
І все це, друзі, провесна й краса. [197, 253]

Адже це просто-напросто пейзажний, роздумливий вірш. Правильно зауважував щодо таких віршів у передмові до збірки вибраного «Слід» Петра Дорошка літературознавець Леонід Новиченко: «Внутрішня структура ліричного твору дедалі більше

визначається роздумом, що організує сюжет і надає йому відповідної інтонації. Це не стільки філософська лірика, як іноді вважає такі вірші поквалітивна критика, скільки просто – роздумлива поезія...» [68, 17].

Так воно і є. Отже, з роздумливою поезією все ясно. А з філософською?..

Від 1960 років і по сьогодні над нею висять стереотипи: «поезія думки», «наукова поезія», інтелектуальна поезія», «медитативна лірика».

Одні дослідники для цього виду поезії прагнуть відвоювати якісь окремі позиції. Так, Едуардас Межелайтіс у книзі-монолозі «Нічні метелики» (М.: Сов. писатель, 1969) доводить, що «філософська поезія, звичайно не є *лірикою дії*. Це мисляча поезія. Та хіба людина не повинна філософськи осмислювати свій світ? А від мислення прямий шлях до дії» [58, 288].

Тут маємо явну спробу ототожнювання в поезії життєвої філософії з науковою. Так, в епоху НТР, в епоху зростання швидкостей, фронтального вивчення і освоєння космічного простору, перед загрозою термоядерного знищення людства і всього живого на планеті кожен по-своєму стає філософом у певному розумінні, бо ставить повсякденно перед собою питання: «Хто я?», «Звідки я?» і т.д.

Філософська поезія, як і будь-яке професійне мистецтво, оперує максималістськими поняттями і принципами, тому її предмет не може бути об'єктом примірок і припущень. А маємо саме такий стан справ. Наприклад, Берта Корсунська в роботі «Філософські мотиви в творчості Павла Тичини» (К.: Наук. думка, 1977) вказувала: «У художньому втіленні світоглядних зрушень, що відбувалися в духовному світі людини, захопленої творенням нового життя, особливу роль відіграла і продовжує відігравати поезія, присвячена філософським мотивам. Поезію цю умовно називають філософською, частіше – лірикою думки, підкреслюючи цим своєрідність художнього бачення, наявність філософського узагальнення, що стає поетичною ідеєю, знаходячи свій художній вираз у ліричному роздумі» [40, 11]. Навіть полишивши всю розпливчастість цього визначення, бачиш його суперечливу неаргументованість. У філософській ліриці Б. Корсунська ладна бачити поезію, присвячену філософським мотивам. Але ж наявність філософського мотиву – хоч і необхідний фактор філософської поезії, але далеко не єдиний.

Брак чіткої теорії предмета дослідження призводить до того, що іноді до філософської поезії залучають будь-які поетичні твори. Так, Володимир Антофійчук у статті «Поєми Миколи Бажана» (Рад. літературознавство. 1980. № 9) до філософських відносить і поему «Безсмертя». Насправді, це поема ліро-епічна.

У цьому сенсі слід погодитись з думкою Євгена Майміна стосовно терміна «філософська поезія»: «У різні часи різні люди вкладали в нього далеко не однаковий зміст. Філософські твори одним могли здаватися зовсім не філософськими і навпаки» [55, 3].

Подібний різнобій маємо і в новіших дослідженнях. Так, Г.П. Філіппов вважає, що «в основі філософської поезії лежить роздум, що логічно підводить до ідеї узагальнення. Адже й таке визначення недостатнє» [104, 70]. Таку довільну думку знаходимо в його роботі «Русская советская философская поэзия: человек и природа» (Л.: Изд-во ЛГУ, 1984).

Деяко відмінну точку зору обстоює український дослідник Микола Бондар. У монографії «Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів» (К.: Наук. думка, 1986) він проводить явну класифікацію та модифікацію лірики з очевидними пріоритетами в бік медитації: «Кожна з виділених тут груп лірики – медитативно-описова, медитативно-зображальна, медитативно-повістувальна – мають більш-менш обширне коло жанрів. Однак належність жанру до даної групи не має характеру жорстокої детермінації – медитативні та зображальні елементи на практиці співіснують в різних пропорціях та відношеннях, і не виключено, що й за умов обраного ділення жанр може розглядатися в різних групах.

Можливі також інші принципи жанрового поділу, наприклад, тематичний. Так, інколи розглядають як окремі види лірику інтимну, громадянську, філософську, побутову та ін.» [11, 30].

Тут дослідник явно одругопланує філософську лірику, більше того, вона опиняється поряд з ніким ще не кодифікованою «побутовою» лірикою.

Чіткіше розмежовує ці явища уже в 90-х роках минулого століття теж український дослідник Володимир Мовчанюк. У роботі «Медитативна лірика Т.Г. Шевченка» (К.: Наук. думка, 1993) він, скориставшись термінологією Є. Майміна типу «медитативно-філософські жанри в ліриці», «медитативно-філософські вірші» чи «філософсько-медитативні вірші», уточнює: «Тобто, якщо підходити до цих визначень більш строго, треба визнати, що

поняття «філософська лірика» і «медитативна лірика» – не то-жодні» [61, 6]. І в цьому, звичайно, є резон.

Олексій Павловський у дослідженні «Советская философская поэзия» (Л.: Наука, 1984) констатує: «Навіть відносно самого поняття «філософська поезія» не існує скільки-небудь чіткої або достатньо аргументованої думки. У критичному і літературознавчому обігу філософська поезія часто сплутується з так званою науковою або ж розпливчатим визначенням «інтелектуальна поезія» [75, 3].

У «Краткой литературной энциклопедии» цей термін зв'язується з «дидактичною поезією» часів античності. У «Поэтическом словаре» О. Квятковського термін «філософська лірика» відсутній, зате є термін «медитативна лірика», коментований так: «різновид лірики, філософські вірші, що носять характер глибокого роздуму над проблемами людського життя, роздуми про дружбу, про кохання і т.п.» [32, 152]. Тут маємо підхід, схожий на вже зауважений М.П. Бондарем, про що йшлося вище.

Немає цього терміна і в «Словнику літературознавчих термінів» В.М. Лесина і О.С. Пулинця, а термін «медитація» розшифрований як «форма філософської лірики: вірш, в якому поет висловлює свої роздуми над проблемою життя і смерті, над баченим і пережитим» [52, 233]. Відтак, діапазон в обох випадках явно довільний і обмежений. Треба сказати, що ототожнення філософської лірики з медитативною, як і всяке нерозбірливе називання філософської лірики «поезією думки» в другій половині 1960 років, уже набрало характеру небажаної тенденції. Тим приємніше, що зовсім недавно, 2005 р., з'явилась праця Б.С. Тихолоза «Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексії поезії: Студії», в якій він цілком аргументовано доводить: «Для медитації характерне домінування власне авторського «я» у суб'єктивній організації, а відтак – пріоритет композиційно-мовленнєвої форми «внутрішнього монологу-сповіді», переваги виражального начала над зображальним, специфічно ліричного роздуму-переживання – над описовістю чи оповідністю» [95, 70]. Далі цей вдумливий автор правильно резюмує: «Залежно від предмету осмислення і способу жанрової кристалізації, в сучасному літературознавстві виокремлюють два основні різновиди художньої рефлексії: *ліричну медитацію* та *філософський поетичний розмисел*» [95, 24, підкреслення автора].

На думку автора цього посібника, найближче до визначення предмета філософської поезії підійшла Т.С. Волкова, яка в жур-

налі «Радянське літературознавство» (1981, № 1) зробила спробу диференціювати лірику філософську і медитативну: «На відміну од власне медитативних, у філософських віршах необхідно осягнути істину, ідею як таку, вони мають більш відвертий у світоглядному розумінні характер, пов'язані з філософським осмисленням світу і людини, виражають філософські погляди авторів» [15, 43].

Якісність цього визначення, на відміну від попередніх, у тому, що дослідниця в центр питання ставить «істину, ідею як таку» [15, 43]. Отже, Т.С. Волкова впритул підійшла до поняття «концепція», хоч і не назвала його.

Тому я даю таке своє визначення предмета дослідження: **філософська лірика** – це вид лірики, яка в образно-чуттєвій формі концептуально відображає об'єктивну реальність: світ, людину, природу, простір і час і т.д.

У таких разі медитація до філософської лірики має бути зарекована тільки за умови, коли вона несе роздум концептуальний, а не просто роздум. *Концептуальний роздум* відмінний від просто роздуму тим, що він завжди шукає істину, ідею; більше того, він може сам спричинити пошуки нових істин та ідей.

Медитації, в яких не віднаходиться концепція, повинні бути віднесені до «роздумливих віршів» (вислів Л. Новиченка. – А. Г.).

Автор посібника свідомий того, що, за словами Е.С. Соловей, «...своєрідність емоційного, експресивного компонента у філософській ліриці вимагає окремої і пильної уваги» [91, 10].

У практиці багатьох поетів можна знайти приклади, де концептуальність хоч і намітилась, але не дістала свого завершення. Це твори, які здійнялися над роздумливими, але ще не стали філософськими. До таких творів я застосовую свій термін – «*вірш, проміжний до філософського*». В окремих випадках його синонімом може бути поняття «*філософоподібний вірш*». Приклади таких віршів аналізуються у відповідних розділах.

У навчальному посібнику розглядається творча практика багатьох українських поетів 1960–90 років, а також поетів-класиків, майстрів української та зарубіжних літератур, відповідно праці критиків і літературознавців. До аналізу залучена і поема П. Тичини «Сковорода», яка написана між 1920–1940 роками, на тій підставі, що перше її видання з'явилося тільки 1971 року (упорядники Л.П. Тичина і С.В. Тельнюк), а відтак вона вплинула на розвиток поезії саме останньої третини ХХ ст.

Незважаючи на те, що проблемою філософічності художньої літератури, мистецтва займається ряд учених, досі в літературознавстві немає праці, яка б синтезує, узагальнено охарактеризувала аспекти вияву філософічності і способи її художньої реалізації в сучасній поезії. Розрізнені посібники та окремі статті досліджують лише певні аспекти проблеми та й то здебільшого лише в позитивному плані. Крім того, попередні дослідники переважно розглядали творчість одного або кількох поетів, тоді як дана робота оперує здобутками багатьох майстрів різного досвіду і жанрової палітри. Одні з них уже віднесені до класиків, інші – лише видали перші збірки. Дана робота є першою спробою синтезу осягнення проблем сучасної української філософської поезії, аналізу найголовніших напрямків її пошуків у певній тенденції. Тематичні комплекси філософічності згруповані мною навколо проблем людини, простору і часу, – здається, найактуальніших на сьогодні проблем.

Людина розглядається як «макрокосмос» (її межелайтисівська роль: ланка між атомом і зорею) і як «мікрокосмос» (сковородинівська тенденція) є концептуально художнє дослідження її внутрішнього світу.

Простір і час аналізуються в трьох площинах:

- 1) вічність простору і часу;
- 2) опредмечення простору і часу;
- 3) наповнення простору і часу соціально значимими тенденціями.

Художня реалізація філософських мотивів розглядається як синтезуюча тенденція і як складна естетична система, обумовлена характером змістовної поетики 1960–90 років. Аналізуються речі типологічно незмінні й нові, жанрове багатство, особливості образності, асоціативність, характер мови.

Усі явища української філософської поезії розглядаються у широкому контексті, явища типології принагідно аналізуються і мотивуються.

Беруться до уваги поетичні твори не лише в позитивному плані, а й у плані аналізу тих суттєвих прорахунків творчої практики поетів, коли філософічність з тих чи інших причин не відбувається. Предметом безпосереднього аналізу стає творчість багатьох живих майстрів української та зарубіжної поезії, які перебувають у розквіті творчих сил або лише починають творчий шлях.

Характерні особливості вияву філософічності в сучасній українській поезії

Постійним пошуком новаторських форм вираження позначене і таке складне, ще недостатньо вивчене явище української і світової літератури як філософська поезія. Розглядаючи конкретно проблемно-тематичний та ідейно-естетичний зміст поезії 1960–90 років, ми аналізуємо філософічність сучасної української поезії в контексті європейської літератури як значну естетичну проблему; типологічно зіставляючи різні її аспекти, маємо розв'язати ряд проблем вужчих. Бо в цьому «ключ до розуміння маси індивідуальних прикмет різних поетів, різних шкіл і стилів...» [104, 65].

У шістдесяті роки ХХ ст. в українській поезії відбувається активний процес пошуків нових виражальних засобів, розширюється її ідейно-тематичне коло, вона все глибше досліджує реальне життя, наповнюється кращими досягненнями філософської поезії. Концептуальне мислення все частіше знаходить втілення у формі незаних раніше асоціацій. Така тенденція зберігається і в подальші роки, триває вона і по сьогодні.

Аналізуючи ці явища, ми виходимо з того, що, як доводив відомий російський віршознавець Юрій Тинянов, «одне і те ж поетичне явище, один і той же факт поезії відіграють різну роль в різні епохи» [99, 259]. Принцип конкретно-історичного вивчення літератури, застосований до цього періоду її розвитку, переконує в тому, що ідейно-тематичні і образно-виражальні засоби сучасної української поезії перебувають у певній гармонійній єдності з розвитком суспільства, відповідають тенденції оновлення всіх ланок економічного і культурного життя України на сучасному етапі.

Відтак, я вважаю, що філософічність української поезії цього часу найповніше проявилася в художньому осмисленні проблем людини, простору і часу.

1.1. Грані дивосвіту (проблема людини)

Наукова інтерпретація проблеми людини на різних етапах розвитку суспільства діставала різні модифікації. Якщо говорити стосовно мистецтва, то воно завжди трактувало людину з гуманістичних позицій, з вірою в її роль як рушія історії. В епоху НТР діалектика розвитку людини – предмет не лише філософії чи соціології. Роль людини на складному рубежі історії, її внутрішній світ, прагнення і сумніви – це і є той об'єкт образного дослідження, що його веде філософська поезія. Як вважає В.Є. Кульчицький, у 1960 роки «лірико-філософська концепція Людини в значній мірі підкріплювалася осмисленням сутності людського «я» як втілення індивідуального і загальнолюдського начал, усвідомленням новою особистістю всієї міри відповідальності за долю світу, демократії» [47, 5].

Таке визначення видається нам неповним, бо воно не враховує того аспекту, що філософська поезія цього часу все частіше осмислює людину як біологічну істоту, одиницю природи, генетичний код. Микола Вінграновський пише: «Людино моя із слов'янського племені! / В мені ти зачата Дніпром і степами, / Задумою скіфа зігріта у темені, / У житті обкошена тихо серпами» [124, 41]. Таким чином, осмислення людини з позицій сучасності само по собі викликає ще й історичну ретроспективу. Людина осмислюється як частина колективу, народу, людства.

Це природно визначає роль філософської поезії як провідну не лише поміж інших жанрів лірики, а й у системі всіх інших засобів художнього сприймання дійсності. Тут сама собою напрошується цікава думка: філософська поезія впритул підходить до науки, надто ж до природознавства. Ще в ХІХ столітті деякі вчені мріяли про те, що наука про людину вбере в себе досягнення багатьох наук, зокрема природознавство і суспільствознавство, причому особливо наголошували на ролі природознавства, бо воно включить у себе науку про людину в такій же мірі, в якій наука про людину включить у себе природознавство: це буде одна наука, оскільки людина – безпосередній предмет

Навчальне видання

Гризун Анатолій Пилипович

Поезія багатозначних підтекстів
(українська сугестивна лірика ХХ ст.)

Монографія

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор І.Ф. Артюшенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 15.04.2011.
Формат 60x90^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20.8. Обл.-вид. арк. 17.4.
Тираж 300 прим. Замовлення № 25

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 65-01-97, 65-75-85
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
Тел.: (0542) 67-96-92
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001